Języki orientalne

Elżbieta Walter

Gramatyka języka bengalskiego

DIALOG

Języki orientalne

Gramatyka
języka bengalskiego

উৎসর্গ

আমার মাকে

Mojej Mamie

Elżbieta Walter

Gramatyka języka bengalskiego

Wydawnictwo Akademickie

DIALOG

Warszawa 2008

Do druku opiniowali
prof. dr hab. Joanna Sachse
dr hab. Marzenna Czerniak-Drożdżowicz
dr hab. Romuald Huszcza

Konsultacja językoznawcza
dr Dorota Kopcińska

Redakcja i korekta
Anna Trynkowska

Autorką rozdziału 19. jest Anna Trynkowska

Okładka
Kinga White

Skład i łamanie
Aneta Osipiak

Podręcznik akademicki dotowany
przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego

Nakład: 1000 egz.

Objętość: 17,5 ark. wyd.

© Copyright by Elżbieta Walter and Wydawnictwo Akademickie Dialog 2008

ISBN 978-83-8002-610-0

Wydawnictwo Akademickie „DIALOG" Anna Parzymies Sp. z o.o.
00–112 Warszawa, ul. Bagno 3 m. 218
tel./faks 22 620 87 03
e-mail: redakcja@wydawnictwodialog.pl
www.wydawnictwodialog.pl

Spis treści

Przedmowa 21
Wykaz skrótów 25
Spis map i ilustracji 26

1. DZIEJE JĘZYKA BENGALSKIEGO 27
1.1. Zasięg występowania i liczba użytkowników języka bengalskiego 27
1.2. Nazwa języka 30
1.3. Pierwsze gramatyki 31
1.4. Rozwój języka bengalskiego 33
1.4.1. Wyodrębnienie się indoaryjskiej grupy dialektów wśród języków indoeuropejskich 33
1.4.2. Okres staroindoaryjski 34
1.4.3. Okres średnioindoaryjski 35
A. Etap najstarszy 35
B. Etap średni 35
C. Etap najmłodszy 36
1.4.4. Powstanie języka bengalskiego 36
1.4.5. Periodyzacja języka bengalskiego 37
A. Okres starobengalski 37
B. Okres średniobengalski 39
Podokres wczesny średniobengalski (1350-1500) 39
Podokres późny średniobengalski (1500-1800) 40
C. Okres nowobengalski 40
1.5. Dialekty 42
1.5.1.Dialekty zachodnie 44
A. Terytorium występowania dialektów zachodnich 45
B. Charakterystyczne cechy dialektów zachodnich 45
1.5.2. Dialekty wschodnie 45
A. Terytorium występowania dialektów wschodnich 46
B. Charakterystyczne cechy dialektów wschodnich 46
1.6. Style literackie 47
1.6.1. Styl klasyczny 47
1.6.2. Styl potoczny 47
1.6.3. Charakterystyczne cechy stylu potocznego 47
1.6.4. Styl poezji 49
1.7. Słownictwo 49
1.7.1. Tatsama 49
A. Ardha-tatsama 50

1.7.2. Tadbhawa ... 51
1.7.3. Deśi ... 52
1.7.4. Wideśi ... 52
A. Zapożyczenia z okresu średnioindoaryjskiego ... 53
B. Zapożyczenia perskie ... 53
C. Zapożyczenia z języków europejskich ... 54
Zapożyczenia portugalskie ... 54
Zapożyczenia holenderskie i francuskie ... 55
Zapożyczenia angielskie ... 55
1.7.5. Zapożyczenia z języków nowoindyjskich ... 57
1.7.6. Hybrydy ... 57
1.7.7. Chronologiczna klasyfikacja zasobów leksykalnych języka bengalskiego ... 58
1.7.8. Proporcje poszczególnych elementów słownictwa bengalskiego ... 59

2. PISMO ... 60
2.1. Rys historyczny ... 60
2.2. Układ znaków pisma bengalskiego ... 62
2.3. Zapis znaków samogłoskowych ... 63
2.3.1. Wyjątki od zapisu samogłosek ... 64
2.4. Zapis znaków spółgłoskowych ... 64
2.4.1. Znaki spółgłosek zwartych ... 65
2.4.2. Znaki spółgłosek półotwartych ... 66
2.4.3. Znaki spółgłosek szczelinowych ... 67
2.4.4. Znaki niewystępujące w piśmie sanskryckim ... 67
2.4.5. Znaki dodatkowe ... 68
2.5. Nazwy podstawowych znaków pisma bengalskiego ... 68
2.5.1. Nazwy znaków samogłoskowych ... 68
2.5.2. Nazwy znaków spółgłosek zwartych ... 69
2.5.3. Nazwy znaków spółgłosek półotwartych ... 69
2.5.4. Nazwy znaków spółgłosek szczelinowych ... 70
2.5.5. Nazwy znaków niewystępujących w piśmie sanskryckim ... 70
2.5.6. Nazwy znaków dodatkowych ... 70
2.6. Znaki niewystępujące w nagłosie absolutnym ... 70
2.7. Ligatury ... 71
2.7.1. Charakterystyka ogólna ... 71
2.7.2. Lista najważniejszych bengalskich ligatur (według kolejności znaków pisma bengalskiego) ... 72
2.8. Wzory pisma ręcznego w języku bengalskim ... 74
2.9. Jak należy pisać bengalskie znaki pisma i cyfry ... 81

3. FONETYKA ... 84
3.1. Charakterystyka systemu fonetycznego języka bengalskiego ... 84

3.2. Samogłoski ... 84
3.2.1. Podział samogłosek ze względu na położenie podniebienia miękkiego ... 85
3.2.2. Podział samogłosek ze względu na ruchy języka ... 86
3.2.3. Podział samogłosek ze względu na układ warg ... 86
3.2.4. Opis samogłosek ... 87
3.3. Spółgłoski ... 94
3.3.1. Charakterystyka ogólna ... 94
3.3.2. Podział spółgłosek ze względu na stopień zbliżenia narządów mowy ... 95
A. Obstruenty ... 95
B. Spółgłoski sonorne ... 95
3.3.3. Podział spółgłosek ze względu na układ wiązadeł głosowych ... 95
A. Spółgłoski bezdźwięczne ... 95
B. Spółgłoski dźwięczne ... 95
C. Spółgłoski nieprzydechowe ... 95
D. Spółgłoski przydechowe ... 95
3.3.4. Podział spółgłosek ze względu na miejsce artykulacji ... 96
A. Spółgłoski wargowe ... 96
B. Spółgłoski przedniojęzykowo-zębowe ... 96
C. Spółgłoski przedniojęzykowo-dziąsłowe ... 96
D. Spółgłoski przedniojęzykowo-zadziąsłowe ... 96
E. Spółgłoski korono-zadziąsłowe ... 97
F. Spółgłoski tylnojęzykowo-podniebienne ... 97
G. Spółgłoski krtaniowe ... 97
3.3.5. Opis spółgłosek ... 98
3.4. Półsamogłoski ... 104
3.5. Dyftongi ... 105
3.6. Połączenia spółgłoskowe ... 106
3.7. Geminacja spółgłosek ... 109
3.8. Zasady wymowy niektórych ligatur ... 110
3.8.1. Zasady wymowy ligatur z *ma-phalā* ... 111
3.8.2. Zasady wymowy ligatur z *ya-phalā* ... 111
3.8.3. Zasady wymowy ligatur z *ra-phalā* ... 112
3.8.4. Zasady wymowy ligatur z *la-phalā* ... 112
3.8.5. Zasady wymowy ligatur z *va-phalā* ... 113
3.8.6. Zasady wymowy ligatury *kṣa* ... 113
3.8.7. Zasady wymowy ligatury *jña* ... 113
3.8.8. Zasady wymowy ligatur, których pierwszym członem jest znak spółgłoski *h* ... 114
3.8.9. Zasady wymowy wisargi *ḥ* ... 114
3.9. Sylaba ... 115

3.10. Akcent ... 116
3.11. Najważniejsze zjawiska fonetyczne w języku bengalskim ... 117
3.11.1. Wstawianie głosek ... 118
A. Proteza ... 118
B. Anaptyksa ... 118
C. Wstawianie samogłosek w wygłosie absolutnym ... 119
D. Wstawianie ślizgów eufonicznych ... 119
E. Wstawianie spółgłosek ... 120
3.11.2. Redukcja głosek ... 120
A. Redukcja samogłosek ... 120
Synkopa ... 121
Apokopa ... 121
B. Redukcja spółgłosek ... 122
Redukcja spółgłoski [ɦ] ... 122
Redukcja spółgłoski [r] ... 122
3.11.3. Metateza ... 123
3.11.4. Epenteza ... 123
3.11.5. Przegłos ... 124
3.11.6. Upodobnienia ... 126
A. Upodobnienia wewnątrzwyrazowe samogłoskowe – harmonia wokaliczna ... 126
B. Upodobnienia wewnątrzwyrazowe spółgłoskowe ... 130
C. Upodobnienia międzywyrazowe ... 130
D. Reguły sandhi bengalskiego ... 131
Upodobnienia pod względem dźwięczności ... 131
Upodobnienia pod względem sposobu artykulacji ... 132
Upodobnienia pod względem miejsca artykulacji ... 132
3.12. Mowa a pismo ... 132
3.12.1. Samogłoski ... 133
3.12.2. Półsamogłoski ... 134
3.12.3. Dyftongi ... 134
3.12.4. Spółgłoski ... 135
3.12.5. Połączenia spółgłoskowe ... 136
3.12.6. Podsumowanie ... 136

4. MORFOLOGIA ... 137
4.1. Wyraz ... 137
4.2. Morfem ... 137
4.2.1. Klasyfikacja dystrybucyjna morfemów ... 137
4.2.2. Klasyfikacja funkcjonalna morfemów ... 138
4.2.3. Klasyfikacja ze względu na tekstowe warianty morfemów ... 139
4.3. Struktura wyrazów w języku bengalskim ... 140
4.3.1. Wyrazy rdzenne ... 140

4.3.2. Wyrazy pochodne ... 140
A. Wyrazy rozwinięte ... 141
B. Wyrazy złożone ... 141
4.4. Klasyfikacja semantyczna wyrazów pochodnych ... 142
4.5. Klasyfikacja afiksów ... 143
4.5.1. Klasyfikacja diachroniczna ... 143
4.5.2. Klasyfikacja dystrybucyjna ... 143
4.5.3. Klasyfikacja formalna ... 144
4.5.4. Klasyfikacja funkcjonalna ... 146
A. *Pratyaẏ* ... 146
B. *Vibhakti* ... 147
4.6. Kryteria klasyfikacji części mowy ... 147

5. SŁOWOTWÓRSTWO – KLASYFIKACJA AFIKSÓW ... 149
5.1. Alternacje morfonologiczne ... 149
5.2. Sposoby tworzenia nowych wyrazów ... 150
5.2.1. Derywacja ... 150
A. Sufiksacja ... 151
Sufiksy bengalskie ... 151
Sufiksy tworzące rzeczowniki ... 151
a) Sufiksy pierwotne ... 151
b) Sufiksy wtórne ... 152
Sufiksy tworzące przymiotniki ... 153
a) Sufiksy pierwotne ... 153
b) Sufiksy wtórne ... 153
Sufiksy tworzące imiesłowy ... 154
Sufiksy tworzące przysłówki, przymiotniki i liczebniki od tematów zaimkowych ... 155
Sufiksy sanskryckie ... 156
Sufiksy tworzące rzeczowniki ... 156
a) Sufiksy pierwotne ... 156
b) Sufiksy wtórne ... 156
Sufiksy tworzące przymiotniki ... 157
a) Sufiksy pierwotne ... 157
b) Sufiksy wtórne ... 157
Sufiksy tworzące imiesłowy ... 158
Sufiksy tworzące przysłówki ... 158
Sufiksy perskie ... 159
Sposoby tworzenia rzeczowników rodzaju żeńskiego od rzeczowników rodzaju męskiego ... 160
B. Prefiksacja ... 162
Prefiksy bengalskie ... 162
Prefiksy sanskryckie ... 163

Prefiksy pochodzenia perskiego i arabskiego 165
Prefiksy angielskie 166
C. Reduplikacja 166
D. Konwersja 166
5.2.2. Kompozycja 166
A. Złożenia determinatywne 167
Tatpurusza 167
Bahuwrihi 168
Awjajibhawa 168
B. Złożenia kopulatywne 168
Dwandwa 168

6. RZECZOWNIK 169
6.1. Wprowadzenie do kategorii rzeczownika 169
6.2. Kategoria określoności 170
6.2.1. Sufiksy określoności 170
6.3. Kategoria liczby 171
6.3.1. Wykładniki wartości *pojedyncza* kategorii liczby 171
A. Morfologiczny sposób wyrażania liczby pojedynczej rzeczowników za pomocą sufiksów określoności 171
B. Składniowy sposób wyrażania liczby pojedynczej rzeczowników za pomocą przedimków nieokreśloności 172
6.3.2. Wykładniki wartości *mnoga* kategorii liczby 173
A. Morfologiczny sposób tworzenia form liczby mnogiej rzeczowników 173
B. Składniowe sposoby tworzenia form liczby mnogiej rzeczowników 174
C. Morfologiczno-składniowe sposoby wyrażania form liczby mnogiej rzeczowników 174
D. Słowotwórcze sposoby wyrażania form liczby mnogiej rzeczowników 175
6.4. Kategoria przypadka 177
6.4.1. Przypadki syntetyczne 178
6.4.2. Przypadki analityczne 179
A. Tworzone za pomocą formy rzeczownika w mianowniku i postpozycji 179
B. Tworzone za pomocą formy rzeczownika w przypadku zależnym i postpozycji 179
C. Wykładniki kategorii przypadka w liczbie pojedynczej 180
D. Wykładniki kategorii przypadka w liczbie mnogiej 182
6.4.3. Paradygmaty rzeczowników 183
A. Liczba pojedyncza 183
B. Liczba mnoga 184

6.4.4. Główne funkcje składniowe przypadków ... 185
A. Mianownik ... 185
B. Przypadek dopełnienia ... 186
C. Dopełniacz ... 187
D. Miejscownik ... 187
E. Narzędnik ... 189
F. Ablatiwus ... 189
6.5. Kategoria rodzaju ... 189

7. ZAIMEK ... 191
7.1. Zaimki osobowe ... 192
7.2. Zaimki wskazujące ... 198
7.3. Zaimki nieokreślone ... 201
7.4. Zaimki pytające ... 203
7.5. Zaimki względne ... 204
7.6. Zaimki upowszechniające ... 206
7.7. Zaimki zwrotne ... 207
7.8. Zaimki wzajemnozwrotne ... 208
7.9. Uwagi końcowe ... 209

8. PRZYMIOTNIK ... 210
8.1. Podział przymiotników ze względu na funkcję w zdaniu ... 210
8.2. Podział przymiotników ze względu na znaczenie ... 211
8.3. Podział przymiotników ze względu na formę ... 211
8.4. Budowa słowotwórcza przymiotników ... 212
8.5. Stopniowanie przymiotników ... 213
8.5.1. Stopniowanie analityczne ... 213
A. Stopień wyższy ... 213
B. Stopień najwyższy ... 214
C. Porównywanie ... 214
D. Konstrukcje porównawcze ... 215
8.5.2. Stopniowanie syntetyczne ... 215
8.6. Inne cechy przymiotników ... 216

9. LICZEBNIK ... 217
9.1. Liczebniki główne ... 217
9.1.1. Podział liczebników głównych ze względu na budowę ... 217
A. Liczebniki proste ... 217
B. Liczebniki złożone ... 218
Lista bengalskich liczebników głównych złożonych ... 219
C. Liczebniki zestawione ... 221
9.2. Liczebniki porządkowe ... 222
9.3. Liczebniki ułamkowe ... 223
9.3.1. Tworzenie ułamków ... 224

9.4. Określanie wartości przybliżonych ... 224
9.5. Procenty ... 224
9.6. Liczebniki zaimkowe ... 225
9.7. Użycie liczebników z sufiksami określoności ... 225
9.8. Wyrażanie dat ... 226
9.9. Wyrażanie działań arytmetycznych ... 227

10. CZASOWNIK ... 228
10.1. Typy rdzeni ... 228
10.1.1. Budowa rdzeni ... 229
A. Rdzenie pierwotne ... 229
B. Rdzenie wtórne ... 229
C. Rdzenie wielosylabowe nieznanego pochodzenia ... 230
10.2. Typy tematów koniugacyjnych czasownika ... 231
10.2.1. Typy czasowników ze względu na barwę samogłoski tematu ... 231
10.3. Czasowniki kauzatywne ... 234
10.3.1. Budowa morfemowa czasowników kauzatywnych ... 234
10.3.2. Stopnie kauzacji ... 235
10.3.3. Funkcje składniowe i semantyczne ... 236
10.4. Finitywne formy czasownika ... 237
10.4.1. Budowa osobowych form czasownika ... 237
10.4.2. Kategoria osoby ... 238
10.4.3. Kategoria czasu ... 238
A. System czasów ... 238
B. Sufiksy osoby ... 241
C. Sposoby negacji osobowych form czasownika ... 241
D. Budowa i użycie czasów trybu oznajmującego ... 242
Czas teraźniejszy prosty ... 242
Budowa ... 242
Funkcje znaczeniowe ... 244
Funkcje gramatyczne ... 244
Czas teraźniejszy ciągły ... 245
Budowa ... 245
Funkcje znaczeniowe ... 245
Czas teraźniejszy dokonany ... 246
Budowa ... 246
Funkcje znaczeniowe ... 247
Czas przeszły prosty ... 248
Budowa ... 248
Funkcje znaczeniowe ... 249
Czas przeszły ciągły ... 250
Budowa ... 250
Funkcje znaczeniowe ... 251

Czas przeszły dokonany ... 252
Budowa ... 252
Funkcje znaczeniowe ... 252
Czas przeszły frekwentatywny ... 253
Budowa ... 253
Funkcje znaczeniowe ... 254
Funkcje gramatyczne ... 255
Czas przyszły prosty ... 255
Budowa ... 255
Funkcje znaczeniowe ... 257
Funkcje gramatyczne ... 257
Czas przyszły ciągły ... 257
Budowa ... 257
Funkcje znaczeniowe ... 258
Czas przyszły dokonany ... 259
Budowa ... 259
Funkcje znaczeniowe ... 259
10.4.4. Kategoria trybu ... 260
A. Tryb oznajmujący ... 260
B. Tryb rozkazujący ... 260
Czas teraźniejszy trybu rozkazującego ... 261
Budowa ... 261
Funkcje znaczeniowe ... 262
Użycie optatywne ... 264
Czas przyszły trybu rozkazującego ... 264
Budowa ... 264
Funkcje znaczeniowe ... 265
10.4.5. Kategoria strony ... 266
Czasowniki przechodnie ... 266
Czasowniki nieprzechodnie ... 267
A. Strona czynna ... 267
B. Strona bierno-czynna ... 268
C. Strona bierna ... 269
Sposoby tworzenia strony biernej ... 269
D. Strona neutralna ... 271
Strona neutralna właściwa ... 271
Strona neutralna dopełniaczowa ... 272
Strona neutralna obligatoryjna ... 273
E. Podsumowanie ... 273
10.4.6. Czasowniki nieregularne ... 274
A. Czasowniki o więcej niż dwóch tematach ... 274
Czasownik *āsā* ... 275

Czasowniki *deoẏā* i *neoẏā* ... 275
Czasowniki o temacie z dyftongiem ... 276
B. Czasownik supletywny ... 277
C. Czasowniki defektywne ... 278
Czasownik *āch* ... 278
Funkcje czasownika *āch* ... 279
Funkcja absolutna ... 279
a) Znaczenie egzystencjalne ... 279
b) Znaczenie lokatywne ... 279
c) Znaczenie posesywne ... 280
Funkcja łącznikowa ... 280
Konstrukcje modalne ... 281
Przeczenie ... 282
Czasownik *na* ... 283
Funkcje czasownika *na* ... 284
Czasownik *baṭ* ... 284
10.4.7. Zestawienia czasownikowe ... 284
A. Zestawienia rzeczownikowo-czasownikowe ... 285
B. Zestawienia przymiotnikowo-czasownikowe ... 287
C. Zestawienia dźwiękonaśladowczo- i impresywno-czasownikowe ... 288
D. Zestawienia hybrydyczne ... 288
E. Zestawienia bezokolicznikowo-czasownikowe ... 289
Zestawienia bezokolicznikowo-czasownikowe z czasownikami modalnymi ... 289
Czasowniki wyrażające intencje podmiotu ... 289
Czasowniki wyrażające przyzwolenie ... 290
Czasowniki wyrażające możliwość, umiejętność ... 290
Czasowniki wyrażające upodobanie, miłość ... 290
Czasowniki wyrażające konieczność, nakaz, powinność, przymus ... 291
Zestawienia bezokolicznikowo-czasownikowe z czasownikami fazowymi ... 291
F. Zestawienia imiesłowowo-czasownikowe – czasowniki złożone ... 292
Typy modyfikatorów ... 293
Najważniejsze czasowniki modyfikujące ... 293
Funkcje znaczeniowe czasowników modyfikujących ... 294
10.5. Nieosobowe formy czasownika ... 304
10.5.1. Imiesłów dokonany ... 305
A. Sposób tworzenia ... 305
B. Funkcje składniowe ... 306
C. Funkcje gramatyczne ... 310

10.5.2. Imiesłów niedokonany ... 310
A. Sposób tworzenia ... 311
B. Funkcje składniowe ... 311
C. Funkcje gramatyczne ... 313
D. Funkcje semantyczne ... 313
10.5.3. Imiesłów przysłówkowy współczesny ... 314
10.5.4. Imiesłów warunkowy ... 314
A. Sposób tworzenia ... 314
B. Funkcje ... 315
10.5.5. Bezokolicznik ... 317
A. Funkcje składniowe ... 317
10.5.6. Rzeczownik odsłowny ... 317
A. Sposób tworzenia ... 317
B. Rzeczowniki odsłowne zakończone na *-ā*, *-oẏā*, *-no* ... 318
Cechy czasownikowe ... 318
Cechy rzeczownikowe ... 319
C. Rzeczownik odsłowny zakończony na *-bā* ... 320
D. Konstrukcje modalne ... 322
10.5.7. Imiesłów przymiotnikowy uprzedni ... 323
A. Funkcje składniowe ... 323
10.5.8. Imiesłowy sanskryckie ... 324

11. PRZYSŁÓWEK ... 325
11.1. Typy przysłówków ze względu na określaną część mowy ... 325
11.2. Typy przysłówków ze względu na znaczenie ... 326
11.3. Klasyfikacja przysłówków ze względu na budowę ... 327
11.3.1. Sposoby tworzenia przysłówków pochodnych ... 327
A. Sufiksacja ... 327
B. Reduplikacja ... 328
C. Konwersja ... 328
D. Inne sposoby ... 328
11.4. Stopniowanie przysłówków ... 329

12. POSTPOZYCJA ... 330
12.1. Podział postpozycji ze względu na pochodzenie ... 330
12.1.1. Postpozycje podstawowe ... 330
12.1.2. Postpozycje pochodne ... 331
A. Postpozycje odrzeczownikowe ... 331
B. Postpozycje odczasownikowe ... 332
12.2. Postpozycje pochodzenia obcego ... 334
12.3. Postpozycje tworzące analityczne formy przypadków ... 335
12.4. Postpozycje złożone ... 336
12.5. Klasyfikacja postpozycji ze względu na znaczenie ... 336
12.6. Uwagi końcowe ... 337

13. SPÓJNIK 338
13.1. Klasyfikacja spójników 338
13.1.1. Spójniki pojedyncze 338
A. Spójniki współrzędne 338
B. Spójniki podrzędne 339
13.1.2. Spójniki korelatywne 339

14. PARTYKUŁA 340
14.1. Klasyfikacja partykuł 340
14.1.1. Partykuły potwierdzające 340
14.1.2. Partykuły zaprzeczające 340
14.1.3. Partykuły pytajne 341
14.1.4. Partykuły emfatyczne 341

15. WYRAZY DŹWIĘKONAŚLADOWCZO-IMPRESYWNE 343
15.1. Podział wyrazów dźwiękonaśladowczo-impresywnych 343
15.2. Budowa wyrazów dźwiękonaśladowczo-impresywnych 344
15.3. Funkcje wyrazów dźwiękonaśladowczo-impresywnych 346

16. WYKRZYKNIK 347
16.1. Podział wykrzykników ze względu na funkcję 347
16.1.1. Wykrzykniki wyrażające stany emocjonalne 347
16.1.2.Wykrzykniki wyrażające przejawy woli 348

17. KONSTRUKCJE PODWÓJNE 349
17.1. Klasyfikacja konstrukcji podwójnych 349
17.2. Reduplikacje zupełne 350
17.2.1 Funkcje gramatyczne 350
A. Wyrażanie liczby mnogiej 350
B. Wyrażanie czynności równoczesnej 350
17.2.2. Funkcje semantyczne 351
A. Wyrażanie powtarzalności 351
B. Wyrażanie niepewności i zamiaru 351
17.2.3. Funkcje słowotwórcze 351
A. Osłabienie znaczenia 351
B. Wzmocnienie znaczenia 352
17.3. Konstrukcje ze słowem echem 352
17.4. Konstrukcje z reduplikacją rdzenia 353
17.4.1. Reduplikacje z prefiksami 354
17.5. Pary wyrazów 355
17.5.1. Typy par wyrazów ze względu na znaczenie 355
A. Złożenia wyrazów bliskoznacznych lub synonimicznych 355
B. Złożenia wyrazów przeciwstawnych 355
17.5.2. Reguły budowy par wyrazów 356
A. Reguły fonetyczne 356

B. Reguły pozafonetyczne ... 357

18. SKŁADNIA ... 358
18.1. Definicja zdania ... 358
18.2. Klasyfikacja wypowiedzeń ... 360
18.2.1. Kryterium semantyczne ... 360
18.2.2. Kryterium formalne ... 361
18.3. Zdanie pojedyncze ... 361
18.3.1. Typy zdań pojedynczych ... 362
18.3.2. Szyk zdania ... 362
18.3.3. Struktura zdania pojedynczego ... 364
A. Grupa podmiotu ... 364
Podmiot ... 364
Podmiot gramatyczny ... 365
Podmiot logiczny ... 365
Miejsce podmiotu w zdaniu ... 366
B. Grupa orzeczenia ... 367
Orzeczenie ... 367
Typy orzeczeń złożonych ... 367
Sposoby łączenia orzeczenia z podmiotem ... 369
Miejsce orzeczenia w zdaniu ... 369
Dopełnienie ... 369
Miejsce dopełnienia w zdaniu ... 370
Okolicznik ... 371
Okolicznik czasu ... 371
Okolicznik miejsca ... 371
Okolicznik sposobu ... 372
Okolicznik stopnia i miary ... 372
Okolicznik celu ... 372
Okolicznik przyczyny ... 373
Okolicznik przyzwolenia ... 373
Miejsce okoliczników w zdaniu ... 374
C. Przydawka ... 374
Przydawka przymiotna ... 375
Przydawka rzeczowna ... 376
Miejsce przydawki w zdaniu ... 376
18.4. Wypowiedzenia złożone ... 377
18.4.1. Zdania złożone podrzędnie ... 377
A. Klasyfikacja ze względu na wskaźniki zespolenia ... 377
B. Klasyfikacja ze względu na znaczenie ... 379
C. Typy zdań składowych podrzędnych ... 379
Zdania podmiotowe ... 379
Zdania orzecznikowe ... 380

Zdania przydawkowe ... 381
Zdania dopełnieniowe ... 381
Zdania dopełnieniowe względne ... 382
Zdania dopełnieniowe spójnikowe ... 382
Zdania dopełnieniowe bezspójnikowe ... 383
Podsumowanie ... 383
Zdania okolicznikowe ... 383
Zdania okolicznikowe czasu ... 384
Zdania okolicznikowe miejsca ... 384
Zdania okolicznikowe sposobu ... 384
Zdania okolicznikowe stopnia i miary ... 385
Zdania okolicznikowe celu ... 385
Zdania okolicznikowe przyczyny ... 386
Zdania okolicznikowe warunku ... 387
Okresy warunkowe w języku bengalskim ... 387
Zdania okolicznikowe przyzwolenia ... 389
D. Imiesłowowe równoważniki zdań podrzędnych jako składniki wypowiedzeń złożonych ... 390
Imiesłowowy równoważnik zdania czasowego ... 391
Imiesłowowy równoważnik zdania sposobowego ... 393
Imiesłowowy równoważnik zdania przyczynowego ... 393
Imiesłowowy równoważnik zdania warunkowego ... 393
Imiesłowowy równoważnik zdania przyzwalającego ... 394
18.4.2. Wypowiedzenia złożone współrzędnie ... 394
A. Zdania łączne ... 395
B. Zdania rozłączne ... 395
C. Zdania przeciwstawne ... 396
D. Zdania wynikowe ... 396
18.4.3. Zdania wielokrotnie złożone ... 397
18.5. Mowa niezależna i mowa zależna ... 397
18.6. Główne cechy składni bengalskiej ... 401

19. RÓŻNICE POMIĘDZY STYLEM POTOCZNYM I KLASYCZNYM (Anna Trynkowska) ... **403**
19.1. Różnice fonetyczne ... 403
19.2. Różnice leksykalne ... 403
19.3. Różnice morfologiczne ... 406
19.3.1. Rzeczowniki ... 406
19.3.2. Zaimki ... 409
A. Zaimki osobowe ... 410
B. Zaimki wskazujące ... 413
C. Zaimki nieokreślone ... 414
D. Zaimki pytające ... 414

E. Zaimki względne ... 415
19.3.3. Przymiotniki ... 416
A. Stopniowanie przymiotników ... 416
B. Rodzaj żeński przymiotników ... 417
19.3.4. Czasowniki ... 418
A. Formy osobowe ... 420
Tryb oznajmujący ... 421
Czas teraźniejszy prosty ... 421
Czas teraźniejszy ciągły ... 422
Czas teraźniejszy dokonany ... 422
Czas przeszły prosty ... 422
Czas przeszły ciągły ... 423
Czas przeszły dokonany ... 423
Czas przeszły frekwentatywny ... 424
Czas przyszły prosty ... 424
Czas przyszły ciągły ... 424
Czas przyszły dokonany ... 425
Tryb rozkazujący ... 425
Czas teraźniejszy ... 425
Czas przyszły ... 426
Strona bierna ... 426
B. Formy nieosobowe ... 426
19.4. Różnice składniowe ... 427
19.5. Teksty w stylu klasycznym i potocznym
– zestawienie i porównanie ... 428

20. BIBLIOGRAFIA ... 434

Przedmowa

Język bengalski pod względem liczby użytkowników znajduje się w pierwszej dziesiątce języków świata – posługuje się nim blisko ćwierć miliarda ludzi. Używa się go głównie, choć nie wyłącznie, w dwóch krajach (Indiach i Bangladeszu), a literatura bengalska należy do najbogatszych literatur subkontynentu indyjskiego i jako jedyna może się poszczycić laureatem Nagrody Nobla (Rabindranath Tagore, 1913). Mimo to opracowania gramatyki tego języka w językach europejskich są nieliczne. Najsławniejsze, fundamentalne dzieło na ten temat *The Origin and Development of the Bengali Language* autorstwa wybitnego bengalskiego językoznawcy Suniti Kumara Chatterjiego pochodzi z 1926 roku i zgodnie ze swym tytułem jest raczej historią języka i gramatyką historyczno-porównawczą niż opisową. Nowszych opracowań praktycznie nie ma. Elementy gramatyki pojawiają się co prawda w podręcznikach do nauki języka bengalskiego (również nielicznych), ale nie zawierają opisu języka jako całości, a jedynie poszczególne zagadnienia wybrane na potrzeby kursu językowego. Oczywiście istnieją podręczniki gramatyki bengalskiej w języku bengalskim, ale są one niedostępne dla osób nieznających tego języka.

Niniejsza *Gramatyka języka bengalskiego* jest pierwszą tego typu publikacją w języku polskim. Przeznaczona zasadniczo dla osób uczących się języka bengalskiego, może też służyć szerszym kręgom czytelników, którzy chcieliby poznać strukturę tego ważnego języka nowoindyjskiego. Nie jest to książka do nauki języka, lecz podręcznik omawiający w sposób systematyczny reguły gramatyczne języka bengalskiego. Publikacja nie ma charakteru gramatyki konfrontatywnej, ale niekiedy – by ułatwić zrozumienie bengalskich reguł gramatycznych – autorka odwołuje się do analogii lub różnic z językiem polskim, a czasem także z sanskrytem. Ułatwieniu w korzystaniu z książki służą liczne odnośniki między tymi samymi lub podobnymi regułami gramatycznymi opisywanymi pod różnymi kątami w kilku rozdziałach. W zamierzeniu autorki funkcję indeksu terminów spełnia bardzo szczegółowy spis treści.

Charakterystyczną cechą socjolingwistyczną języka bengalskiego jest zjawisko dyglosji, czyli występowanie w jego obrębie dwu odmian – tradycyjnie nazywanych stylami – klasycznej i potocznej. Z typologicznego punktu widzenia oba style są podsystemami tego samego języka. Stylu klasycznego nie używa się jednak współcześnie ani w codziennej komunikacji, ani w prasie, ani nie tworzy w nim literatury. Dlatego też zdecydowano się przedstawić w książce gramatykę opisową stylu potocznego współczesnego standardowego języka bengalskiego, którym posługują się w mowie i w piśmie warstwy wykształcone. Niemniej, aby umożliwić czytelnikowi zaznajomienie się z charakterystycznymi cechami stylu klasycznego, w którym istnieje bogaty korpus bengalskiej literatury stworzonej we wcześniejszym okresie, w ostatnim rozdziale książki omawia się szczegółowo różnice pomiędzy oboma stylami.

W obrębie dziewiętnastu rozdziałów, z których składa się gramatyka, wyraźnie wyróżnia się sześć następujących części: dzieje języka bengalskiego, pismo, fonetyka, słowotwórstwo, morfologia (omawiająca poszczególne części mowy) i składnia.

Wszystkie zagadnienia gramatyczne są bogato ilustrowane przykładami: wyrazami, formami gramatycznymi i całymi zdaniami. Te ostatnie w przeważającej części zaczerpnięto ze źródeł oryginalnych – współczesnej literatury bengalskiej, choć dla spójności wywodu przy oryginalnych zdaniach przykładowych nie zaznaczono źródła. Ponieważ w dostępnych opracowaniach dotyczących języka bengalskiego można spotkać różne interpretacje wielu analizowanych zjawisk, autorka często najpierw omawia przyjęte sposoby ich opisu, a następnie proponuje własny, zgodny z jej interpretacją przedstawianych faktów językowych.

W pracy stosuje się dwa rodzaje transkrypcji: naukową (transliterację) i fonetyczną, zgodną z zapisem IPA (International Phonetic Association).

Transliterację wyróżnia się za pomocą kursywy, zapis fonetyczny zaś jest podany w nawiasach kwadratowych. Zasady transkrypcji i transliteracji znaków pisma bengalskiego zostały zamieszczone w rozdziale „Pismo".

Wszystkie przykłady podano w piśmie bengalskim i w transliteracji, tylko w rozdziale dotyczącym fonetyki zastosowano transkrypcję fonetyczną. Transliteracja uwzględnia zasadę synkopy i apokopy (zob. 3.11.2.A). Bengalską terminologię gramatyczną, choć wywodzi się z sanskrytu, notuje się wyłącznie w transliteracji zgodnie z zasadami transliteracji wyrazów bengalskich. Transkrypcję fonetyczną wyrazów bengalskich przedstawiono według zasad zamieszczonych w słowniku wymowy bengalskiej *Vāṁlā uccāraṇ abhidhān*, którego autorem jest Subhāṣ Bhaṭṭācārya. Nie zawsze jednak

w pracy stosuje się te same znaki transkrypcyjne co w słowniku; nie zaznacza się też osłabienia przydechu w wygłosie, a znakiem ^{h} oznacza zarówno dźwięczne, jak i bezdźwięczne spółgłoski przydechowe.

Podziękowania

Książka jest owocem moich wieloletnich doświadczeń jako nauczyciela języka bengalskiego w Zakładzie Azji Południowej Instytutu (obecnie – Wydziału) Orientalistycznego Uniwersytetu Warszawskiego. Korzystając z okazji, chciałabym wyrazić serdeczne podziękowania wielu osobom, które przyczyniły się do jej powstania.

Przede wszystkim dziękuję studentom indologii, którzy pisali pod moim kierunkiem prace magisterskie. Wspólnie z Natalią Hoffman, Małgorzatą Grodzką, Katarzyną Kalicką, Katarzyną Dębską-Krajewską, Małgorzatą Mrozik, Aleksandrą Nielepkowicz, Joanną Papierzyńską, Zbigniewem Piątkiem, Agnieszką Rzeszowiak, Pauliną Szczepaniak i Barbarą Walkowską poznawaliśmy tajniki języka bengalskiego, odkrywaliśmy jego reguły gramatyczne i zgłębialiśmy wyjątki od nich oraz czytaliśmy oryginalne teksty literackie w poszukiwaniu przykładów ilustrujących poszczególne zagadnienia gramatyczne. Mam nadzieję, że moi magistranci miło wspominają czas spędzony wspólnie na wnikliwym studiowaniu gramatyki bengalskiej. Dla mnie praca z nimi była ogromną przyjemnością, a także stanowiła inspirację do napisania tej książki.

Słowa podziękowania należą się również pani dr hab. prof. UW Jadwidze Linde-Usiekniewicz, która przez pewien czas prowadziła wspólnie ze mną seminarium magisterskie i systematyzowała naszą wiedzę z zakresu gramatyki bengalskiej.

Jestem wdzięczna recenzentom, pani prof. dr hab. Joannie Sachse, pani dr hab. Marzennie Czerniak-Drożdżowicz i panu dr hab. prof. UW Romualdowi Huszczy, za pozytywne oceny niniejszej książki, dzięki którym uzyskała ona dotację Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego i mogła zostać opublikowana.

Szczególne wyrazy wdzięczności należą się pani dr Dorocie Kopcińskiej za konsultację językoznawczą w zakresie zasad opisu gramatycznego oraz za wszelkie bezcenne rady, spostrzeżenia, a także uwagi merytoryczne i metodologiczne, które pomogły wyjaśnić wiele nurtujących mnie proble-

mów, jak też – w jakiejś mierze – pogodzić w moim opracowaniu obie tradycje gramatyczne: indyjską i europejską.

Dr Anna Trynkowska, bengalistka i sanskrytolog, nie tylko przez lata niestrudzenie dyskutowała ze mną o problemach dotyczących różnych zagadnień gramatyki bengalskiej, towarzysząc mi przy tworzeniu książki, ale także napisała rozdział o różnicach pomiędzy stylem klasycznym i potocznym oraz podjęła się trudu zredagowania podręcznika oraz wykonania korekty. Dziękuję, Aniu!

Pragnę również wyrazić podziękowania pani dr Małgorzacie Wielińskiej-Soltwedel, specjalizującej się w fonetyce sanskrytu, za cenne uwagi do rozdziału o fonetyce bengalskiej, pani Farzanie Deniz, rodowitej Bengalce, za uważną lekturę i korektę zamieszczonych w książce przykładów w języku bengalskim, a także paniom Aleksandrze Dąbrowskiej i Weronice Rokickiej za pomoc w przepisaniu tekstu na komputerze.

Jestem ogromnie wdzięczna pani Anecie Osipiak, która podjęła się trudnego zadania składu komputerowego gramatyki i nadała jej formę niniejszej książki.

Dziękuję także mojej Córce – Kindze za nieocenioną pomoc przy opracowaniu znaków ręcznego pisma bengalskiego i za projekt okładki.

Mojemu Mężowi – Tadeuszowi dziękuję za wsparcie duchowe.

Kończąc, chciałabym zaznaczyć, że ostateczną odpowiedzialność za koncepcję, kształt i merytoryczną zawartość książki ponoszę wyłącznie sama.

Warszawa, marzec 2008

Elżbieta Walter

Wykaz skrótów

dop.	dopełnienie
hon.	honoryfikatywny
l. mn.	liczba mnoga
l. poj.	liczba pojedyncza
NIA	nowoindoaryjski
NB	nowobengalski
neutr.	neutralny
ODBL	*The Origin and Development of the Bengali Language*
os.	osoba
pouf.	poufały
P. dop.	przypadek dopełnienia
PN	przypadek niezależny
PZ	przypadek zależny
rzecz.	rzeczownik
SB	starobengalski
SIA	staroindoaryjski
SK	styl klasyczny
SP	styl potoczny
ŚB	średniobengalski
ŚIA	średnioindoaryjski

Spis map i ilustracji

Mapy:

1. Regiony występowania języka bengalskiego 28
2. Bengal Zachodni i Bangladesz 29
3. Dialekty bengalskie 43

Ilustracje:

1. Strona tytułowa podręcznika *A Grammar of the Bengal Language* N.B. Halheda z 1778 roku, pierwszej gramatyki języka bengalskiego, w której zastosowano bengalską czcionkę 32
2. Rozwój pisma bengalskiego 61
3. Wzory pisma ręcznego w języku bengalskim 74
4. Jak należy pisać bengalskie znaki pisma i cyfry 81

1. DZIEJE JĘZYKA BENGALSKIEGO

1.1. Zasięg występowania i liczba użytkowników języka bengalskiego

Język bengalski należy po podgrupy języków indoaryjskich[1]. Jako odrębny język (czy raczej grupa dialektów) istnieje od dziesięciu wieków. Używa się go w Ludowej Republice Bangladeszu (গণপ্রজাতন্ত্রী বাংলাদেশ *gaṇa-prajātantrī vāṁlādeś*), gdzie jest językiem państwowym (około 98 procent ludności tego kraju uważa go za język rodzimy), i w Republice Indii, gdzie jest jednym z dwudziestu dwóch[2] języków konstytucyjnych tego kraju, a także – wraz z najbliżej z nim spokrewnionym językiem asamskim – najbardziej wysuniętym na wschód językiem z rodziny indoeuropejskiej.

W Indiach jest językiem urzędowym w stanie Bengal Zachodni (পশ্চিম বঙ্গ *paścim vaṅga*), drugim językiem urzędowym w stanie Tripura oraz jednym z języków urzędowych na terytorium związkowym Andamany i Nikobary. Używa się go również powszechnie w stanie Asam. Poza terenem subkontynentu indyjskiego języka bengalskiego używają spore grupy imigrantów bengalskich, głównie na Bliskim Wschodzie, w Malezji, Ameryce Północnej i Wielkiej Brytanii[3].

Historycznie jest to język Bengalu – krainy geograficznej rozciągającej się od Himalajów na północy do Zatoki Bengalskiej na południu, rzek Brahmaputra, Kangsa, Surma, Sadźdźak na wschodzie do rzek Nagar, Barakar, Suwarnarekha na zachodzie, czyli pomiędzy 20° 50' a 27° 9' szerokości geograficznej północnej i 86° 35' a 92° 30' długości geograficznej wschodniej[4].

---

[1] Do podgrupy języków indoaryjskich, czyli języków indyjskich należących do rodziny indoeuropejskiej, zalicza się kilkanaście języków używanych w Indiach północnych, środkowych i wschodnich. Mówi nimi 2/3 ludności Indii. Oprócz języków z rodziny indoeuropejskiej w Indiach występują języki z rodziny drawidyjskiej, austroazjatyckiej i chińsko-tybetańskiej.

[2] Zgodnie z uchwaloną w 2004 roku 92. poprawką do konstytucji Indii, dotyczącą m.in. języków tego kraju.

[3] Jako ciekawostkę warto wspomnieć, że prezydent Sierra Leone, w uznaniu zasług żołnierzy z Bangladeszu, stacjonujących w tym kraju w liczbie ponad 5 tys. w ramach kontyngentu sił pokojowych ONZ, ogłosił język bengalski oficjalnym językiem Sierra Leone; za: *A New Voice for a New Pakistan*, „Daily Times", 29 grudnia 2002.

[4] R.C. Majumdar (red.), *The History of Bengal*, t. 1, *Hindu Period*, Lohanipur 1971 (reprint), s. 1.

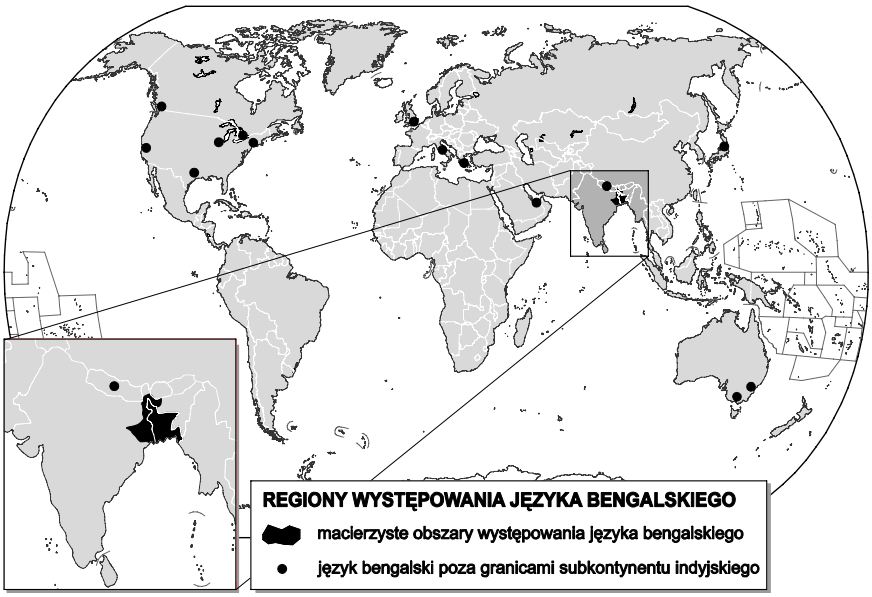

Poniżej podajemy nazwy geograficzne występujące na mapie Bengalu Zachodniego i Bangladeszu w transliteracji (w nawiasie okrągłym) i przybliżonej wymowie bengalskiej (w nawiasie kwadratowym).

Bengal Zachodni:
24 Pargany Północne (*uttar cabbiś parganā*) [uttor ćobbisz porgona]; 24 Pargany Południowe (*dakṣiṇ cabbiś parganā*) [dokkhin ćobbisz porgona]; Bankura (*bā̃kurā*) [bankura]; Bardhaman (*vardhamān*) [borddhoman]; Birbhum (*vīrbhūm*) [birbhum]; Dardźiling (*dārjiliṅg*) [dardźiling]; Dinadźpur Północny (*uttar dinājpur*) [uttor dinadźpur]; Dinadźpur Południowy (*dakṣiṇ dinājpur*) [dokkhin dinadźpur]; Dźalpajguri (*jalpāiguṛi*) [dźolpajguri]; Haura (*hāoṛā*) [haura]; Hugli (*hugli*) [hugli]; Kalkuta (*kalkātā*) [kolkata]; Koćbihar (*kocbihār*) [koćbihar]; Malda (*māldā*) [malda]; Medinipur Wschodni (*pūrva medinīpur*) [purbbo medinipur]; Medinipur Zachodni (*paścim medinīpur*) [pośćim medinipur]; Murśidabad (*murśidābād*) [murszidabad]; Nadija (*nadiẏā*) [nodija]; Purulia (*puruliẏā*) [purulija].

Bangladesz:
Bariśal (*bariśal*) [boriszol]; Ćattagram (*cattagrām*) [ćottogram]; Dhaka (*ḍhākā*) [dhaka]; Khulna (*khulnā*) [khulna]; Radźśahi (*rājśāhī*) [radźszahi]; Silet (*sileṭ*) [szilet].

BENGAL ZACHODNI
I BANGLADESZ
mapa administracyjna
stolice państw
stolice stanów
stolice okręgów
stolice dystryktów
granice państw
granice stanów i okręgów
granice dystryktów
C H I N Y
N E P A L
I N D I E
I N D I E
Dardźiling
Dźalpajguri
Kočbihar
Dinadźpur Północny
Dinadźpur Południowy
Malda
Radźśahi
Silet
B A N G L A D E S Z
Murśidabad
Dhaka
Dhaka
Birbhum
Nadija
Bardhaman
Purulia
Bankura
Bengal Zachodni
Hugli
Khulna
24 Pargany Północne
Medinipur Zachodni
Haura
Kalkuta
Čattagram
Barišal
24 Pargany Południowe
Medinipur Wschodni
BIRMA
Z a t o k a B e n g a l s k a
0 50 100 km

Językiem bengalskim posługuje się 225 mln ludzi (83 mln w indyjskim stanie Bengal Zachodni[5] i 142 mln w Bangladeszu[6]), co stawia go po względem liczby użytkowników na drugim miejscu w Indiach, czwartym w Azji i siódmym na świecie.

1.2. Nazwa języka

W Bengalu bardzo długo, nawet po wykształceniu się języka literackiego, nie było jednej nazwy obejmującej różne dialekty tej prowincji. Po podboju muzułmańskim na określenie zjednoczonych krain Bengalu zaczęto używać wspólnego terminu *Bangālah*, który był w istocie rozszerzeniem na całą prowincję sanskryckiej nazwy *Vaṅga*[7], pierwotnie oznaczającej tylko wschodni i południowy Bengal. Muzułmanie mówiący po persku nazywali język całego Bengalu *zaban-i-Bangālah* 'język krainy Bangalah', Portugalczycy zaś – *Idioma Bengalla*. Mieszkańcy Bengalu określali swoją mowę jako *bhāṣā* 'język [powszechnie używany]' w odróżnieniu od sanskrytu i języka perskiego; indyjscy uczeni używali też często nazwy *prākṛta* w znaczeniu 'język naturalny [kraju]'.

Ponieważ za standard literacki zaczęto uznawać język używany na terenie krainy Gauda[8], pierwszą rodzimą nazwą języka bengalskiego, pochodzącą prawdopodobnie z XVI wieku, była *Gauḍa bhāṣā* 'język krainy Gauda'. Z czasem jednak nazwa *Gauḍa bhāṣā* wyszła z użycia i zamiast niej zaczęto powszechnie stosować perską nazwę *zabān-i-Bangālah* oraz utworzoną od niej w języku hindustani formę *baṅgālī zabān* 'język bangali'. Z nich powstały bengalskie wersje nazwy języka: বাঙ্গালা *vāṅgālā*, a później বাঙ্গলা *vāṅglā*, বাঙলা *vāṅlā*, বাংলা *vāṁlā*.

Współcześnie na określenie języka bengalskiego używa się następujących nazw: w stylu potocznym – বাঙলা *vāṅlā* lub বাংলা ভাষা *vāṁlā bhāṣā*, w stylu klasycznym – বঙ্গ ভাষা *vaṅga bhāṣā*.

---

[5] Według danych spisu powszechnego w Indiach z 2001 roku.

[6] Są to dane szacunkowe Światowej Organizacji Zdrowia, *World Health Report*, 2005. Według ostatniego spisu powszechnego, przeprowadzonego w Bangladeszu w 2001 roku, kraj ten zamieszkuje 124 mln mieszkańców; za: Bangladesh Bureau of Statistics, http://www.bbs.gov.bd

[7] W języku bengalskim nie rozróżnia się wymowy spółgłoski zwartej [b] i spółgłoski półotwartej (półsamogłoski) [v]. Aby jednak zaznaczyć etymologię wyrazów bengalskich, w słownictwie pochodzenia sanskryckiego w całej pracy stosuje się transliterację odróżniającą ব *ba* spółgłoskowe od ব *va* oddającego sanskrycki sonant *va*, np. বন *van* 'las', বোন *bon* 'siostra'.

[8] Bengal północny i zachodni; zob. 1.4.4.

W latach 1951–1952 w ówczesnym Pakistanie Wschodnim (obecnie Bangladeszu) działał Ruch na Rzecz Języka (*bhāṣā āndolan*). 21 lutego 1952 roku w Dhace[9] (beng. *Ḍhākā*) doszło do demonstracji. Młodzi ludzie, zwłaszcza studenci, protestowali przeciwko wprowadzeniu urdu jako jedynego języka urzędowego Pakistanu, choć liczba użytkowników języka bengalskiego była w tym kraju większa niż liczba osób mówiących w urdu. Policja otworzyła ogień do demonstrantów na Uniwersytecie w Dhace; zginęło kilka osób.

W konsekwencji masowych zamieszek, do których doszło po tym incydencie, rząd Pakistanu uznał bengalski za jeden z języków urzędowych. Dzień ten, nazywany w języku bengalskim *śahīd divas* 'dzień męczenników', jest obecnie świętem państwowym Bangladeszu.

W 1999 roku na pamiątkę wydarzeń w Pakistanie Wschodnim UNESCO ogłosiło dzień 21 lutego Międzynarodowym Dniem Języka Ojczystego.

1.3. Pierwsze gramatyki

Pierwszy podręcznik języka bengalskiego *Vocabolario em Idioma Bengalla, e Portuguez dividido em duas partes* (gramatyka i słownik) został opublikowany w 1743 roku w Lizbonie przez portugalskiego misjonarza Manoela da Assumpçama. Praca, napisana alfabetem łacińskim i oparta na wzorcu gramatyki łacińskiej, dzieli się na dwie części. Część pierwsza zawiera podstawy gramatyki bengalskiej, druga – słownik bengalsko-portugalski i portugalsko-bengalski.

Druga gramatyka języka bengalskiego to *A Grammar of the Bengal Language* Nathaniela Brasseya Halheda, opublikowana w 1778 roku. Była to gramatyka, w której po raz pierwszy zastosowano czcionkę bengalską, opracowaną przez Charlesa Wilkinsa przy udziale miejscowego rzemieślnika Panchanana Karmakara. Praca jest napisana po angielsku, ale widać w niej duży wpływ gramatyki sanskryckiej.

Pierwszym Bengalczykiem, który napisał gramatykę ojczystego języka po bengalsku, był Rammohan Roy. Swoją pracę, opublikowaną w 1833 roku przez Calcutta School-Book Society, zatytułował *Gauḍīẏā vyākaraṇ* 'gramatyka krainy Gauda', co świadczy o tym, że jeszcze na początku XIX wieku na określenie Bengalu używano nazwy *Gauḍa*. Autor oparł książkę na swojej wcześniejszej pracy napisanej po angielsku i zatytułowanej *Bengali Grammar in the English Language* (1832). *Gauḍīẏā vyākaraṇ* składa się z dwunastu rozdziałów; autor odchodzi w niej od indyjskiej tradycji gramatycznej, według której język bengalski powinno się omawiać przez porównanie z gramatyką sanskrytu.

[9] W pracy używamy nazwy stolicy Bangladeszu w wersji bengalskiej Dhaka, a nie spolszczonej Dakka.

বোধপ্রকাশং শব্দশাস্ত্রং
ফিরিঙ্গিনামুপকারার্থং
ক্রিয়তে হালেদঙ্গ্রেজী

A GRAMMAR OF THE BENGAL LANGUAGE

BY

NATHANIEL BRASSEY HALHED

ইন্দ্রাদয়োপি যস্যান্তং নয়যুঃ শব্দবারিধেঃ।
প্রক্রিয়ান্তস্য কৃৎস্নস্য ক্ষমোবক্তুং নরঃ কথং॥

PRINTED

AT

HOOGLY IN BENGAL

M DCC LXXVIII.

1.4. Rozwój języka bengalskiego

1.4.1. Wyodrębnienie się indoaryjskiej grupy dialektów wśród języków indoeuropejskich[10]

Języki indoeuropejskie wywodzą się prawdopodobnie poprzez formy pośrednie z dialektów rekonstruowanego dziś, hipotetycznego języka-przodka całej rodziny, nazywanego językiem praindoeuropejskim, w którym nie zachowały się żadne teksty pisane, lecz którego strukturę da się w przybliżeniu odtworzyć za pomocą metody historyczno-porównawczej. Uważa się, że kolebką języka indoeuropejskiego była stosunkowo szeroka strefa koczownicza, najprawdopodobniej w głębi lądu, obejmująca obszary od Europy Środkowej po Azję Środkową.

Z biegiem czasu, na skutek ekspansji terytorialnej, plemiona mówiące językami indoeuropejskimi traciły z wolna łączące je więzi, co spowodowało, że osłabieniu uległ także ich wzajemny kontakt językowy. Od prajęzyka odrywały się stopniowo dialekty peryferyjne, które potem zmieniały się wolniej w porównaniu z rozwijającymi się przez kolejne innowacje dialektami centralnymi. Efektem tego procesu było wyodrębnienie się dwóch grup języków indoeuropejskich: centralnej, ze względu na zachodzące w niej zmiany fonetyczne zwanej satemową, i peryferyjnej, zwanej kentumową.

Przez cały czas od trzonu praindoeuropejskiego odłączały się kolejno poszczególne grupy językowe. Również dialekty centralne rozpadły się na cztery odrębne grupy. Jedna z nich – wschodnia grupa dialektów indoirańskich[11], której użytkownicy, nazywający siebie Ariami (*ārya* ‘szlachetny; pan, władca’[12]), osiedlili się na stepach czarnomorskich i kaspijskich, dość szybko z nieznanych powodów rozpadła się na dwie podgrupy – irańską i indyjską (indoaryjską), rozwijające się odtąd niezależnie.

Ze względu na zmiany w fonetyce i morfologii historię rozwoju języków indoaryjskich dzieli się na trzy okresy:

- staroindoaryjski SIA (od XV do V wieku p.n.e.),
- średnioindoaryjski ŚIA (od V wieku p.n.e. do X wieku n.e.),
- nowoindoaryjski NIA (od X wieku po czasy współczesne).

---

[10] Zagadnienie to jest omówione szczegółowo w: T. Pobożniak, *Języki indyjskie*, [w:] *Języki indoeuropejskie*, pod red. L. Bednarczuka, Warszawa 1986, s. 51–119.

[11] Indoirańską grupę językową nazywa się czasem aryjską.

[12] W Indiach wyraz *ārya* oznaczał przybyszów indoeuropejskich, w odróżnieniu od rdzennych, pierwotnych mieszkańców tego kraju.

Kolejne etapy rozwoju języka indoaryjskiego nazywane są często w skrócie terminami:

- *saṁskr̥ta* – okres staroindoaryjski[13],
- *prākr̥ta* – okres średnioindoaryjski,
- *bhāṣā* – okres nowoindoaryjski.

1.4.2. Okres staroindoaryjski

Około połowy II tysiąclecia p.n.e. Ariowie, ludy pastersko-koczownicze mówiące językiem indoeuropejskim, przybyli z północnego zachodu do Indii i osiedlili się w dorzeczu Indusu, w Pendżabie, gdzie założyli podwaliny cywilizacji hinduskiej, która z czasem, po zasymilowaniu elementów rodzimych, najprawdopodobniej drawidyjskich, rozprzestrzeniła się na inne regiony subkontynentu indyjskiego.

Przybysze używali różnych języków, tworzących grupy dialektów. Należał do nich język wedyjski, w którym powstał pierwszy utwór literacki Indii – Wedy, zbiór tekstów sakralnych, najstarszy zabytek kultury słownej Indii aryjskich. Pierwsze hymny najwcześniejszej z Wed – *Rygwedy* (‘wiedza hymnów’) – datuje się na około 1500 rok p.n.e.

Mniej więcej w połowie I tysiąclecia p.n.e. inny dialekt, występujący na wschód od Pendżabu, reprezentujący późniejsze stadium rozwoju i będący wówczas językiem komentarzy do Wed, zwanych brahmanami[14], uproszczony w porównaniu z językiem hymnów wedyjskich, został skodyfikowany i przekształcił się w nowy język literacki – sanskryt klasyczny[15], który na okres blisko dwóch tysięcy lat stał się najważniejszym językiem literackim północnych Indii, jak również swego rodzaju *lingua franca* na terenie całego subkontynentu indyjskiego.

Okres SIA jest zatem reprezentowany przez dwa języki: dialekt wedyjski i sanskryt klasyczny.

---

[13] Mimo że sanskryt klasyczny był najważniejszym językiem literackim w północnych Indiach w okresie ŚIA, nie zalicza się go do języków ŚIA, ponieważ w przeciwieństwie do nich zachował system fonetyczny niemal identyczny ze SIA.

[14] Brahmany – teksty prozaiczne dotyczące ofiary oraz znaczenia mistycznego i praktycznego każdego obrzędu i ceremonii.

[15] Nazwa sanskryt (*saṁskr̥ta*) oznacza ‘ułożony [wedle reguł gramatyki], uporządkowany, opracowany, doskonały’. Uczeni nie są zgodni co do miejsca sanskrytu klasycznego wśród języków indyjskich. Niektórzy uważają go za język odrębny od wedyjskiego, inni tylko za jego odmianę.

1.4.3. Okres średnioindoaryjski

Następna faza rozwoju języka indoaryjskiego to okres średnioindoaryjski. Stopniowo sanskryt klasyczny, skodyfikowany i niepodlegający żadnym zmianom, stawał się językiem sztucznym; coraz bardziej różnił się od języka mówionego, który wyłamywał się ze sztywnych norm sanskryckich i różnicował zależnie od regionu, gdzie go używano. W okresie ŚIA wyróżnia się trzy etapy.

A. Etap najstarszy

Różnicowanie się języka w tym okresie poświadczają najstarsze teksty pisane subkontynentu indyjskiego – wyryte na skałach i kolumnach w różnych częściach Indii, zapisane nie w sanskrycie, lecz w nowszych postaciach języków indoaryjskich używanych wtedy na subkontynencie – edykty króla Aśoki[16]. Występują w czterech odmianach regionalnych: północno-zachodniej, południowo-zachodniej, wschodniej i wschodnio-środkowej.

Do tego okresu należy również pali – język liturgiczny południowego buddyzmu.

B. Etap średni

Drugi etap rozwojowy języków ŚIA stanowi faza prakrytów[17]. Były to języki literackie używane w dramatach przez postacie, które ze względu na swoją pozycję społeczną nie mówiły w sanskrycie – język ten był bowiem wyłącznie językiem warstw wyższych. Najważniejsze z prakrytów to rozpowszechniony na zachodzie Indii śauraseni (*śaurasenī*) – uważany za najodpowiedniejszy dla warstw kulturalnych, niemówiących jednak w sanskrycie, maharasztri (*mahārāṣṭrī*) – w dramatach posługiwały się nim kobiety, oraz dialekty wschodnie: magadhi (*māgadhī*), którym w dramatach mówili członkowie niskich kast, i ardhamagadhi (*ardhamāgadhī*).

Prakryty noszą najczęściej nazwę pochodzącą od regionu, w którym występowały, np. maharasztri to język kraju Maharasztra (południowo-zachodnie regiony Indii), śauraseni – język kraju Śurasena (okolice Mathury, Indie centralno-zachodnie), magadhi i ardhamagadhi – języki kraju Magadha (współcześnie odpowiednio indyjski stan Bihar i wschodnie rejony stanu Uttar Pradeś).

---

[16] Aśoka – władca indyjski z dynastii Maurjów (ok. 264 r. p.n.e. – 227 r. p.n.e.).

[17] Wyraz prakryt (*prākṛta*) oznacza język naturalny, niewykształcony, używany przez pospólstwo – w przeciwieństwie do sztucznego, ułożonego sanskrytu.

C. Etap najmłodszy

Na bazie prakrytów ukształtowały się późniejsze dialekty, stanowiące trzecie, ostatnie stadium rozwoju języków ŚIA. Nazywa się je ogólnym terminem apabhranśa (*apabraṁśa*), co znaczy 'odpadły [od normy sanskryckiej]'. Mamy więc na przykład śauraseni apabhranśę, magadhi apabhranśę, maharasztri apabhranśę. Mniej więcej od X wieku wzięły z nich początek nowożytne języki indoaryjskie, w tym także język bengalski.

Apabhranśa jest formą przejściową między okresem ŚIA, reprezentowanym przez prakryty, a okresem NIA, czyli okresem rozwoju języków nowożytnych. Wszystkie współczesne języki nowoindoaryjskie pochodzą od różnych postaci apabhranśi.

1.4.4. Powstanie języka bengalskiego

Rdzenna ludność zamieszkująca Bengal posługiwała się najprawdopodobniej językami z rodziny austroazjatyckiej (z grupy mon-khmer i munda). Następnie pojawiły się plemiona używające języków z rodziny drawidyjskiej. Zostały one z czasem wyparte przez ludność mówiącą językami z rodziny chińsko-tybetańskiej (z grupy tybeto-birmańskiej). W rezultacie owych migracji ludności, które zaczęły się jeszcze przed naszą erą, sytuacja językowa w Bengalu przed przybyciem Ariów musiała być dość skomplikowana. Niestety, brak jakichkolwiek świadectw tego stanu. W końcu pojawili się Ariowie.

Ekspansja Ariów w Indiach posuwała się na południowy wschód wzdłuż Jamuny i Gangesu. Ze względu na położenie geograficzne Bengal, podobnie jak inne kraje leżące na wschodzie – Bihar, Asam i Orisa, stosunkowo długo pozostawał poza wpływem kultury aryjskiej, dzięki czemu zachował wiele odrębności.

W czasach historycznych Bengal nie stanowił obszaru jednolitego politycznie. Rzeki Ganges – z jej odnogami Hugli i Padma-Meghna – oraz Brahmaputra w sposób naturalny dzieliły tę prowincję na cztery krainy (trzeba pamiętać, że system rzeczny znacznie się różnił od współczesnego), w których kilka wieków p.n.e. mieszkały plemiona Pundra (na północy), Wanga (na południowym wschodzie), Radha/Rarha (na zachodzie) i Suhma (na południowym zachodzie)[18]. Od nazw tych czterech wielkich plemion wzięły nazwę zamieszkane przez nie ziemie. W czasach Guptów (od IV wieku) Bengal zaczął być znany jako Gauda-Wanga, co odpowiadało mniej wię-

[18] S.K. Chatterji, ODBL, Calcutta 1975 (1. wyd. 1926), t. 1, s. 67. Istnieje również inny podział na: Pundra, Wanga, Rarha, Samatata; R.C. Majumdar (red.), op. cit., s. 2.

cej podziałowi politycznemu tej prowincji. Termin Gauda obejmował Bengal północny i zachodni, Wanga – południowy i wschodni.

Położenie geograficzne, świadectwa językowe, tradycja i historia wskazują na to, że język aryjski dotarł do Bengalu z Magadhy; najpierw do zachodnich i północnych terenów tej prowincji, następnie do centralnych i wschodnich.

Proces poddawania Bengalu wpływom aryjskim, zapoczątkowany prawdopodobnie w IV wieku p.n.e. za czasów dynastii Maurjów i kontynuowany za Guptów, zakończył się w VII wieku n.e. Ze świadectw Siuena Canga, chińskiego pielgrzyma, który odwiedził Bengal w pierwszej połowie VII wieku, wynika, że język aryjski był w tym czasie przyswojony przez ludność całego Bengalu. Zgodnie z relacją Siuena Canga, w Biharze, Bengalu i w zachodnim Asamie mówiono wtedy jednym językiem[19]. Był nim magadhi apabhranśa, z którego w ciągu następnych kilku wieków ukształtowały się współczesne języki północno-wschodnich Indii.

Język bengalski wywodzi się bezpośrednio z dialektu magadhi apabhranśa, który jest przodkiem wszystkich języków ze wschodniej grupy nowożytnych języków indoaryjskich. Oprócz języka bengalskiego zaliczamy do tej grupy język asamski, orija i biharski (dialekty majthili, magahi, bhodźpurija)[20]. Najważniejszym z nich, zarówno pod względem wielkości terytorium, jak i liczby użytkowników, jest język bengalski.

1.4.5. Periodyzacja języka bengalskiego

Język bengalski kształtował się przez wiele wieków, nieustannie się zmieniając. Jego rozwój dzieli się na trzy okresy:

- starobengalski (SB),
- średniobengalski (ŚB),
- nowobengalski (NB).

A. Okres starobengalski

Okres starobengalski datuje się w przybliżeniu na lata 950–1350[21]. W literaturze[22] reprezentuje go zbiór rytualnych pieśni *Ćarjapada* (*Carya-*

[19] S.K. Chatterji, ODBL, t. 1, s. 78.

[20] Języki wywodzące się z magadhi apabhranśi dzieli się na trzy grupy: wschodnią (reprezentowaną przez języki bengalski, asamski i orija), centralną (majthili, magahi) i zachodnią (bhodźpurija wraz z nagpurija sadami).

[21] Periodyzację poszczególnych okresów opracowano na podstawie: S. Sen, *History of Bengali Literature*, New Delhi 1979, s. 4. Właściwy okres starobengalski obejmuje lata 950–1200. Okres następny (1200–1350) nazywa się „ciemną epoką". Nie zachowały się z tamtych czasów żadne zabytki literackie,

pada), uznawany za najstarszy zabytek języka bengalskiego. W zasadzie jest to jedyny utwór literacki z tego okresu. Ponieważ język bengalski na ówczesnym etapie rozwoju był bardzo podobny do innych języków indoaryjskich wschodnich Indii, także literatura asamska i majthilska uważają zbiór *Ćarjapada* za swój pierwszy zabytek. Zdaniem uczonych, utwór ten powstał pomiędzy X a XII wiekiem. Język *Ćarjapady* opiera się głównie na dialekcie zachodnim Bengalu i reprezentuje formę języka starobengalskiego, będącą stadium przejściowym od magadhi apabhranśi do bengalskiego. Widać w nim wyraźny wpływ śauraseni apabhranśi[23], a także sanskrytu i prakrytów.

System fonetyczny języka starobengalskiego jest praktycznie taki sam jak w późnym okresie ŚIA, choć zaszły w nim pewne innowacje, np. występuje uproszczenie zdwojonych spółgłosek (charakterystycznych dla okresu ŚIA) do pojedynczej, z jednoczesną kompensacją artykulacyjną w postaci wzdłużenia poprzedzającej samogłoski; spółgłoski nosowe przed zwartymi często zanikają, powodują jednak wzdłużenie i nazalizację poprzedzającej samogłoski; pojawiają się ślizgi eufoniczne pomiędzy dwiema samogłoskami; częsta jest redukcja spółgłosek wargowych i gardłowych w pozycji interwokalicznej.

Najważniejsze cechy w morfologii to pojawiające się (obok innych) charakterystyczne dla współczesnego języka bengalskiego końcówki dopełniacza -(*e*)*r*, przypadka dopełnienia -*ke*, miejscownika -*e*, jak też sufiksy czasu przeszłego -*il*- *i* przyszłego -*ib*- oraz postpozycje.

W słownictwie przeważają wyrazy tadbhawa[24], choć występują też z rzadka tatsamy[25].

---

choć przypuszcza się, że musiały powstawać wtedy jakieś formy literatury ludowej. Politycznie jest to okres chaosu, spowodowany najazdami Turków na Bengal na początku XIII w.

[22] Literaturę bengalską omawia pozycja: B. Grabowska, E. Walter, *Zarys historii literatury Bengalu*, Warszawa 1988.

[23] Wpływ śauraseni apabhranśi nie jest zjawiskiem niezwykłym, ponieważ był to drugi – obok sanskrytu – język literacki tamtych czasów. Śauraseni apabhranśi używano powszechnie od IX do XII w. jako *lingua franca* w całych Indiach północnych od Gudżaratu do Bengalu. We wschodnich Indiach był to także język literacki (w śauraseni mówiły w dramatach postacie z najwyższych warstw społecznych). Z czasem wykształciła się nowsza forma śauraseni apabhranśi znana jako awahattha (*avahaṭṭha*) lub apabhraszta (*apabhraṣṭa*). Tradycja tworzenia we wschodnich prowincjach (w tym także w Bengalu) w awahattha utrzymywała się nawet po uformowaniu się języków nowoindoaryjskich. W Bengalu poeci pisali w awahattha do połowy XV w.

[24] Zob. 1.7.2.

[25] Zob. 1.7.1.

B. Okres średniobengalski

Okres średniobengalski, trwający od 1350 do 1800 roku, dzieli się na dwa podokresy: wczesny średniobengalski i późny średniobengalski.

Podokres wczesny średniobengalski (1350–1500)

Z początkiem XIII wieku władzę w Bengalu przejęli muzułmanie. Pociągnęło to za sobą zmiany w sytuacji politycznej i społecznej, które przyspieszyły rozwój języka bengalskiego i przekształcenie go w język literacki. Bodźcem do rozwoju rodzimego języka stała się wprowadzona przez muzułmanów izolacja krainy, którą rządzili, od wpływów kultury sanskryckiej.

Nie zachowały się żadne zabytki literackie z XIII i XIV wieku. Na pewno jednak powstawały wówczas w języku bengalskim utwory literackie, ponieważ z końcem XV wieku literatura bengalska osiągnęła wysoki poziom. W okresie tym wyróżnia się trzy główne nurty literackie: wolne przekłady utworów sanskryckich (głównie *Mahabharaty*, *Ramajany* i puran[26]), literaturę związaną z kultem bóstw opiekuńczych i wisznuicką poezję miłosno-religijną opiewającą Kryszną.

W związku z przekładami literatury sanskryckiej widać duży napływ wyrazów tatsama do języka bengalskiego; tadbhawy zanikają lub ich użycie staje się ograniczone. Język literacki, opierający się na dialekcie zachodnim, udoskonala się i zaczyna być używany w całej prowincji; jednocześnie pisarze pochodzący z różnych regionów Bengalu wzbogacają go o lokalne słownictwo i idiomy.

Charakterystyczną cechą fonetyki tego okresu rozwoju języka jest osłabienie samogłosek [i] *i* oraz [u] *u* po samogłoskach [a] *a,* [aː] *ā*, co zaowocowało powstaniem nowych dyftongów *ai*, *āi*, *au*, *āu* [ai̯, aːi̯, au̯, aːu̯], uznawanych za jedną sylabę, w której drugi element wypowiadano bardzo krótko, pierwszy zaś ulegał modyfikacjom – efektem tego była epenteza samogłosek [i] oraz [u]; samogłoska wygłosowa po pojedynczej spółgłosce wykazuje tendencję do zaniku (apokopa); zaczynają się pojawiać czasy złożone, tworzone za pomocą rdzenia czasownikowego *āch*; do tworzenia mianownika liczby mnogiej używa się końcówki -*rā* (na razie z zaimkami osobowymi).

[26] Purana – dosł. ‘stara [opowieść], dawna [tradycja]’; cykl literatury sanskryckiej, skarbnica hinduskiej mitologii.

Podokres późny średniobengalski (1500–1800)

Literatura tego podokresu kontynuuje nurty okresu poprzedniego. Jej cechą charakterystyczną jest jednak rozwój liryki wisznuickiej, a także powstawanie żywotów Ćajtanji i innych nauczycieli wisznuickich. Biografia staje się gatunkiem w literaturze bengalskiej.

W języku i literaturze zauważa się ogromny wpływ sanskrytu i majthili, jak też ograniczony wpływ dialektu zachodniego hindi z okolic Mathury – bradź-bhakha. Wykształca się sztuczny język poetycki (połączenie języka bengalskiego z pewnymi formami zachodniego hindi), zwany wradźabuli, w którym poeci Bengalu tworzą poematy o Krysznie i jego ukochanej imieniem Radha.

W fonetyce zachodzą następujące zmiany: epentetyczne [u] *u* przekształca się w [i] *i*, modyfikując poprzedzające i następujące samogłoski [a] *a*, [aː] *ā*, po czym przed końcem XVII wieku w dialektach zachodniego Bengalu samogłoska ta wypada; sufiksy *-iẏā* (werbalne i nominalne) ulegają kontrakcji, przeobrażając się stopniowo w pojedynczą samogłoskę [e] *e*; w zachodnio-centralnym Bengalu, wzdłuż Hugli, zaczyna się przegłos samogłosek, który rozszerza się także na inne dialekty bengalskie; pod wpływem akcentu padającego na pierwszą sylabę następuje zanik samogłoski śródgłosowej nieakcentowanej (synkopa); w XVII wieku spółgłoska przydechowa [ɽʰ] *ṛh* traci przydech, przekształcając się w [ɽ] *ṛ*.

W morfologii formują się końcówki deklinacyjne liczby mnogiej rzeczowników i zaimków, zanika rozróżnienie pomiędzy liczbą pojedynczą i mnogą form osobowych czasowników; tworzą się czasy złożone.

W leksyce tego okresu widać silny wpływ słownictwa perskiego (szczególnie w XVIII wieku) oraz w niewielkim stopniu portugalskiego.

C. Okres nowobengalski

Okres nowobengalski (od 1800 roku po czasy współczesne) reprezentuje ostatnie stadium ewolucji – współczesny język bengalski. W literaturze jest to przede wszystkim czas formowania się prozy literackiej, wcześniej praktycznie nieistniejącej. Przez pierwsze lata swego rozwoju, do połowy XIX wieku, proza bengalska była sztuczna, opierała się na formach języka średniobengalskiego i posługiwała się wysoce sanskrytyzowanym słownictwem. Pierwsze utwory prozą to przede wszystkim przekłady z sanskrytu, angielskiego i perskiego. Wiele utworów w tym okresie miało charakter naukowy i popularnonaukowy. Dopiero w drugiej połowie XIX wieku rozwija się powieść, nowa poezja i dramat.

Aż do końca XVIII wieku proces kształtowania się języka bengalskiego opierał się na dialekcie zachodnim, używanym na terytorium dorzecza Bhagirathi (Bengal południowo-zachodni; współczesne okręgi Bankura i Bardhaman), a szczególnie w okręgu Nawadwipa, który był politycznym i kulturalnym centrum prowincji Bengalu.

Pod koniec XVIII wieku centrum życia politycznego, gospodarczego i kulturalnego przeniosło się do Kalkuty oraz do sąsiadujących z nią okręgów Hugli, Haura, Nadija oraz 24 Pargany. Coraz większą rolę zaczęła odgrywać gwara kalkucka, aż z biegiem czasu stała się potoczną formą współczesnego języka bengalskiego. Dialekt zachodni nie stracił jednak swego znaczenia, co w efekcie doprowadziło z czasem do wykształcenia się dwóch stylów języka bengalskiego[27]: klasycznego (SK), wywodzącego się z dialektu okolic Nawadwipy, i potocznego (SP), opartego na gwarze kalkuckiej i dialekcie centralnym.

Wraz ze wzrostem wpływów Brytyjczyków i cywilizacji zachodniej do języka bengalskiego przenikają w tym czasie zapożyczenia z języka angielskiego z zakresu słownictwa, idiomatyki i składni. Wpływ sanskrytu zmniejsza się i ogranicza do zapożyczania wyrazów odnoszących się do pojęć tzw. wysokiej kultury oraz do tworzenia neologizmów wyrażających pojęcia instytucji, myśli, nauki i kultury materialnej Zachodu.

Charakterystyczne cechy języka bengalskiego w okresie NB:

- powstanie prozy literackiej;
- wytworzenie się dwóch stylów literackich: klasycznego i potocznego;
- występowanie przegłosu;
- harmonia samogłosek;
- częste używanie zestawień imienno-czasownikowych[28];
- używanie spójnika współrzędnego łącznego *o* jako łącznika dwóch samodzielnych wyrazów w zdaniu;
- stawianie partykuł przeczenia po czasowniku w formie finitywnej i przed czasownikiem w formie niefinitywnej;
- używanie szeregu imiesłowowych równoważników zdań (zamiast orzeczeń w formie osobowej) jako składników zdania złożonego;
- duża liczba wyrazów angielskich w leksyce.

[27] Zob. 1.6.
[28] Zob. 10.4.7.A. i B.

1.5. Dialekty (*upabhāṣā*)

Dialekty języka bengalskiego nie wywodzą się z jednego języka protobengalskiego, lecz biorą początek z różnych lokalnych form późnego magadhi apabhranśa, które wykształciły charakterystyczne wspólne cechy. Należą do nich:

- sufiksy czasu przeszłego prostego *-il-* i przyszłego prostego *-ib-*;
- sufiks imiesłowu dokonanego *-iẏā*;
- końcówki dopełniacza *-er*, *-ar*;
- końcówki przypadka dopełnienia *-ke*, *-re*.

Istnieją kontrowersje na temat liczby dialektów bengalskich, ich podziału i klasyfikacji. Językoznawcy zgadzają się tylko co do tego, że dialekty bengalskie dzielą się zasadniczo na dwie grupy: zachodnią, zwaną *gauṛīẏā*, i wschodnią – *vaṅgīẏā*[29]. Granica pomiędzy nimi przebiega wzdłuż wschodniej granicy okręgów 24 Pargany i Nadija; następnie posuwa się w górę Brahmaputry, a potem wzdłuż zachodnich granic okręgów Rangpur (na terenie Bangladeszu) i Dźalpajguri i dochodzi do Himalajów.

Zdaniem Griersona[30], można wyróżnić siedem dialektów bengalskich: dialekty zachodnie – centralny, zachodni, południowo-zachodni, północny; dialekty wschodnie – północno-wschodni radźwanśi (*rājvaṁśī*) lub kamarupi (*kāmarūpī*), wschodni, południowo-wschodni.

Z kolei S.K. Chatterji[31] uważa, że dialekty bengalskie można podzielić na cztery główne grupy – rarhi (*rāṛhī*), warendri (*varendrī*), wangali (*vāṅgālī*), kamarupi (*kāmarūpī*) – pokrywające się z dawnym podziałem Bengalu[32] na cztery wielkie prowincje: Rarha (zachodni Bengal), Pundra lub Warendra (północny Bengal), Wanga (wschodni i południowo-wschodni Bengal) i Kamarupa (północno-wschodni Bengal). Według tego podziału, dialekty rarhi i warendri to dialekty zachodnie w klasyfikacji przedstawionej przez Griersona (rarhi – centralny, zachodni i południowo-zachodni; warendri – północny); dialekty wangali i kamarupi zaś to dialekty grupy wschodniej (wangali – dialekt wschodni i południowo-wschodni, kamarupi – dialekt północno-wschodni).

---

[29] Nazwy pochodzą od wyrazu Gauda/Gaura, którym określano kiedyś północny i zachodni Bengal, i Wanga – używanego na określenie południowo-wschodniego Bengalu; zob. 1.4.4.

[30] *Linguistic Survey of India*, t. 5, cz. 1, s. 19.

[31] S.K. Chatterji, ODBL, t. 1, s. 138.

[32] Terminu Bengal używa się tu w znaczeniu historycznym, nieuwzględniającym współczesnego podziału na Bengal Zachodni i Bangladesz.

DIALEKTY BENGALSKIE

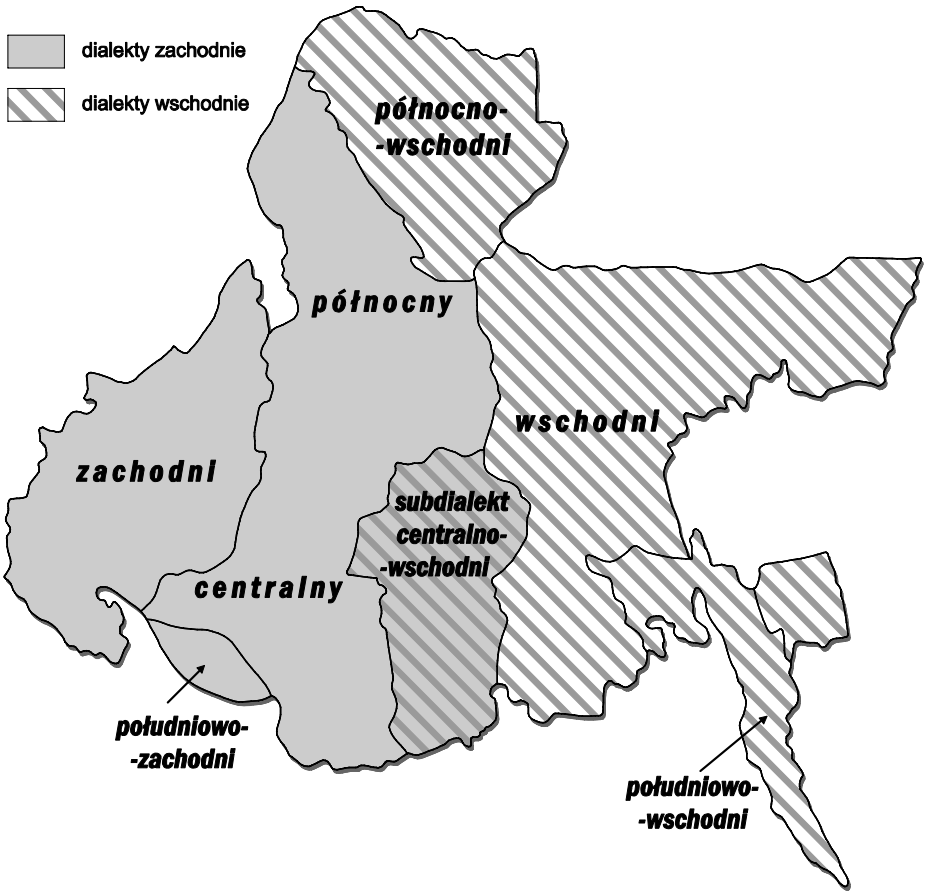

Źródło: *Linguistic Survey of India*, t. 5, cz. 1, *Specimens of the Bengali and Assamese Languages*, collected and edited by G.A. Grierson, Delhi 1968 (reprint).

Współcześnie językoznawcy wyróżniają pięć grup dialektów bengalskich:

- rarhi – centralny i zachodni (*kendrīẏa/paścim rāṛhī*),
- warendri,
- dźharkhandi (*jhāṛkhaṇḍī*),
- wangali (dialekt wschodni i południowo-wschodni),
- kamarupi.

Z powyższych przykładów widać, że wszystkie przytoczone podziały są do siebie bardzo podobne. Występują w nich jedynie niewielkie różnice terminologiczne. Na przykład, w ostatniej klasyfikacji wspólnym terminem rarhi nazywa się dwa dialekty określane przez Griersona jako zachodni i centralny, na określenie zaś dialektu południowo-zachodniego wprowadzono nazwę dźharkhandi. Według klasyfikacji Griersona, dialekt wangali dzieli się na dwie grupy: wschodnią i południowo-wschodnią; podziału tego nie ma w dwóch późniejszych systematykach.

Różnice pomiędzy dialektami rarhi i warendri są znikome, spotyka się w nich podobieństwa niewystępujące w dialekcie wangali. W dialekcie kamarupi widać wpływ sąsiednich języków nieindoaryjskich – tybeto-birmańskich. Jest on jeszcze bardziej widoczny w dialekcie południowo-wschodnim z grupy wangali. Dialekt ten różni się zdecydowanie – zarówno pod względem fonetycznym, jak i morfologicznym – od pozostałych dialektów bengalskich.

Różnice fonetyczne i morfologiczne pomiędzy dialektami Bengalu mają w dużym stopniu podłoże etniczne i wynikają z tego, że ludność na zachodnich krańcach Bengalu jest pochodzenia austroazjatyckiego (Santal, Maler, Oraon) i drawidyjskiego, na wschodnich i północnych zaś austroazjatyckiego i chińsko-tybetańskiego (Bodo, Mon-Khmer).

1.5.1. Dialekty zachodnie

Do grupy zachodniej zalicza się dialekt centralny, zachodni, południowo-zachodni i północny. Dialekt centralny jest dialektem kulturalnym (na jego podstawie powstał język literacki potoczny), dialekt południowo-zachodni wykazuje pewne podobieństwa do języka orija, ponieważ występuje na terenach sąsiadujących z Orisą; dialekty zachodni i północny – ze względu na oddalenie od centrum kulturalnego w Kalkucie – zawierają sporo prowincjonalizmów.

Dalsza część książki dostępna w wersji pełnej.

woblink